

СТРАТЕГІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ «ЄВРОПА 2020»: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Якименко І.Л.¹, Салавор О.М.¹, Шаповалов Є.Б.²

¹Національний університет харчових технологій
вул. Володимирська, 68, 01601, м. Київ
iyakymen@gmail.com

²Національний центр «Мала академія наук України»
вул. Дегтярівська, 38–44, 04119, м. Київ

Стратегія сталого розвитку «Європа 2020» є стратегічним документом Європейського Союзу, прийнятим у 2010 р., що визначає стратегію розвитку Європейського Союзу до 2020 р. на засадах розумного економічного зростання (smart growth) із пріоритетами низьковуглецевої, енерго- та ресурсозберігаючої, соціально орієнтованої економіки. Стратегія визначає чіткі цілі й кількісні індикатори їх досягнення. У 2015 р. Україна прийняла стратегічний документ «Україна 2020», який значною мірою націлений на виклики, що стоять перед країною на шляху євроінтеграції та подолання труднощів нинішньої соціально-економічної й екологічної ситуації в країні. У статті проводиться порівняльний аналіз двох документів, визначаються слабкі місця стратегії «Україна 2020» порівняно зі стратегією «Європа 2020» та обґрунтовується висновок, що повномасштабне і своєчасне виконання Україною взятих на себе зобов'язань згідно з Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом може бути дієвим інструментом у просуванні України на шляху сталого розвитку. *Ключові слова:* стратегія, smart growth, реформа.

Стратегия устойчивого развития «Европа 2020»: вызовы для Украины. Якименко И.Л., Салавор О.М., Шаповалов Е.Б. Стратегия устойчивого развития «Европа 2020» является стратегическим документом Европейского Союза, принятым в 2010 г., который определяет стратегию развития Европейского Союза до 2020 г. на основе разумного экономического роста (smart growth) с приоритетами низкоуглеродной, ресурсо- и энергосберегающей, социально ориентированной экономики. Стратегия определяет четкие цели и количественные показатели их достижения. В 2015 г. Украина приняла стратегический документ «Украина 2020», в значительной мере направленный на вызовы, которые стоят перед страной на пути евроинтеграции и преодоления трудностей нынешней социально-экономической и экологической ситуации в стране. В статье проводится сравнительный анализ двух документов, определяются слабые места стратегии «Украина 2020» по сравнению со стратегией «Европа 2020» и обосновывается вывод, что полномасштабное и своевременное выполнение Украиной взятых на себя обязательств согласно Договора об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом может быть действенным механизмом в продвижении Украины по пути устойчивого развития. *Ключевые слова:* стратегия, smart growth, реформа.

Sustainable development strategy Europe 2020: Challenges for Ukraine. Yakymenko I., Salavor O., Shapovalov E. Sustainable development strategy Europe 2020 is a strategic document of the EU adopted in 2010 on the smart economy growth, low-carbon, resource- and energy-efficiency, and socially inclusive economy. The strategy determines clear goals and precise numerical indicators of their achieving. Ukraine adopted national sustainable development strategy Ukraine 2020 in 2015 as a response to challenges of Eurointegration and for improving current socio-economic and environmental situation in the country. The article provides a comparative analysis of the two strategies, indicates weak points of Ukraine 2020 strategy as compared to Europe 2020, and draws the conclusion that full-scale implementation of obligations of Ukraine in term of the EU-Ukraine Association Agreement may be an effective mechanism in promotion of Ukraine's sustainable development. *Key words:* strategy, smart growth, reform.

Постановка проблеми. Стратегія сталого розвитку стала базовим світоглядним орієнтиром для світової спільноти завдяки активній діяльності Організації Об'єднаних Націй (ООН) щодо формуванні стратегії, починаючи з Доповіді Комісії Брундтланд 1987 р. [1] і завершуючи прийняттям «Плану дій 2030» з визначення оновлених глобальних цілей сталого розвитку у 2015 р. [2]. Ключовою ідеєю стратегії є принципова необхідність постійного узгодження трьох взаємопов'язаних складників успішного розвитку людства – економічного зростання, захисту й збереження довкілля та соціального захисту/комфорту всіх членів суспільства [3]. При цьому стратегія наголошує на обмежених фізичних можливостях планети (межі планети), які

мають бути враховані в усіх сферах і проявах людської діяльності [4].

Актуальність дослідження. Тією чи іншою мірою стратегія сталого розвитку взята на озброєння й використовується як практичний дороговказ для ефективної внутрішньої та зовнішньої політики в багатьох країнах світу. Але одним із регіонів, де ця стратегія знаходить найбільшу підтримку й розуміння, є, ймовірно, країни Європейського Союзу (далі – ЄС). Як неодноразово наголошувалося лідерами ЄС, стратегія сталого розвитку в певному розумінні лягла в саму основу створення ЄС і охоплює всі сфери його діяльності. Від Маастрихтського договору про утворення Європейського Союзу (1993 р.) стратегія сталого розвитку стає наріжним

каменем інтегрованих політик ЄС, спрямованих на добробут громадян ЄС за рахунок економічного зростання, узгодженого з можливостями планети в соціально орієнтованому суспільстві. Стратегія сталого розвитку ЄС закріплена у відповідних рішеннях Європейської комісії (2006 та 2009 рр.) [5] і більш пізньому стратегічному документі ЄС – «Європа 2020» (2010 р.) [6]. Євростат (центральний орган статистичної звітності ЄС) кожні 2 роки готує статистичні звіти щодо відповідності політики ЄС стратегії сталого розвитку [7; 8]. Тобто значною мірою ЄС є світовим лідером і прикладом для наслідування щодо запровадження стратегії сталого розвитку в практику.

Виклад основного матеріалу. Україна сьогодні проходить складний процес соціально-економічних трансформацій і вкрай важливим є усвідомлення на рівні політикуму та суспільства загалом, що ці трансформації мають базуватися саме на стратегії сталого розвитку, що має об'єднати суспільство у вирішенні трьох базових взаємопов'язаних викликів – економічного, соціального й екологічного. У статті ми проводимо аналіз ключових складників стратегії сталого розвитку «Європа 2020» і викликів, що ця стратегія ставить перед Україною, зокрема в аспекті євроінтеграційних прагнень нашого суспільства.

Стратегія сталого розвитку «Європа 2020». Упродовж останніх років ЄС упровадив цілі сталого розвитку в широкий спектр своїх політик. Зокрема, як наголошується в комюніке Європейської комісії (Сом (2009) 400) «Про перегляд стратегії сталого розвитку Європейського Союзу – 2009» [5], Євросоюз став міжнародним лідером у боротьбі проти змін клімату й у впровадженні низьковуглецевої, високотехнологічної, ресурсозберігаючої економіки. У цьому ж комюніке, яке було значною мірою відповіддю Єврокомісії на глобальну економічну та фінансову кризу 2008 р., наголошувалося на важливості підтримки й розвитку реального сектору економіки для скорочення негативних соціальних наслідків кризи, забезпечення економічно сталого та соціально орієнтованого розвитку суспільства. Тобто бачимо, що в основу запропонованої Єврокомісією стратегії виходу з економічної кризи 2008 р. покладені ключові тези класичної стратегії сталого розвитку. Одним із останніх стратегічних документів ЄС щодо сталого розвитку стала стратегія «Європа 2020», розроблена Європейською комісією та прийнята Європейською радою у 2010 р. [6].

Стратегія визначає три чіткі взаємопов'язані пріоритети розвитку ЄС до 2020 р.:

- розумне зростання (smart growth): розвиток економіки, що базується на знаннях та інноваціях;
- стале зростання (sustainable growth): розвиток ресурсозберігаючої, зеленої й конкурентної економіки;
- соціально орієнтоване зростання (inclusive growth): розвиток економіки, що забезпечує високу

зайнятість населення, соціальний захист і розвиток територій.

Для забезпечення цих пріоритетів стратегія «Європа 2020» визначає 5 основних цілей, що мають бути досягнуті ЄС до 2020 р.:

- 75% населення у віці 20–64 роки мають бути забезпечені роботою;
- 3% ВВП ЄС мають бути інвестовані в науку;
- мета «клімат/енергія – 20/20/20» передбачає, що до 2020 р. ЄС має скоротити викиди CO₂ на 20% (порівняно з 1990 р.), отримувати 20% усієї енергії з відновлюваних джерел; збільшити енергоефективність виробництва на 20%;
- шкільну освіту мають отримувати не менше ніж 90% дітей, не менше ніж 40% молоді мають отримувати університетську освіту;
- 20 мільйонів громадян ЄС мають бути виведені за межі бідності [6].

Як бачимо, стратегія «Європа 2020» ставить чіткі пріоритети й кількісно означені цілі. Більше того, стратегія дає порівняльний аналіз цілей і стану ЄС на момент прийняття документа. Зокрема, вказується, що у 2010 р. рівень зайнятості населення у віці 20–64 роки в ЄС був на рівні 69% (мета – 75%). ЄС витратило менше ніж 2% (1,83% у 2008 р.) на науку (мета – 3%; на рівні США та Японії). Мета – скоротити викиди парникових газів у межах ЄС на 20% від рівня 1990 р. для запобігання глобальному потеплінню – в обговоренні стратегії підсилена за можливості до 30%. Ця мета досягнута вже у 2015 р., коли викиди парникових газів у ЄС скоротилися на 22,1% порівняно з 1990 р. [8]. Розвиток відновлюваної енергетики, зокрема вітро- та сонячної енергетики, розвивається в ЄС надзвичайно швидкими темпами, і мета – отримувати 20% енергії з відновлювальних джерел також, імовірно, буде досягнута. У 2015 р. відновлювана енергетика вже забезпечувала 16,7% енерговитрат ЄС [8]. Крім позитивного впливу на довкілля, вирішення проблеми енергетичної незалежності (передусім від Росії), ці цілі також позитивно вплинуть на ринок робочої сили ЄС. Стратегія оцінює, що за рахунок розвитку сектору відновлювальної енергетики до 2020 р. у ЄС буде створено понад 600 тис. робочих місць, ще понад 1 млн. робочих місць буде створено за рахунок упровадження енергозберігаючих технологій [6].

Що стосується рівня освіти молоді, Стратегія визначила за цілі скоротити кількість дітей, що не закінчують навчання в початковій/середній школі з 15% до 10%. Частка молоді, яка отримує вищу освіту, має зрости в ЄС з 31% до 40%. Що стосується боротьби з бідністю, за оцінками Стратегії, 80 млн. громадян ЄС (із 500 млн. усіх громадян) перебували у 2010 р. під загрозою бідності. Відповідно, Стратегія визначила за мету скоротити до 2020 р. категорію бідного населення ЄС на 25%, або на 20 млн. осіб. Показово, що Стратегія визначає межу бідності для кожної країни ЄС як 60% від

середнього доходу громадян цієї країни. Як бачимо, у цьому випадку мова йде зовсім не про визначені ООН 2 долара США в день на людину, а скоріше про різницю в доходах між громадянами певної країни ЄС. Тобто якщо у 2015 р. в Німеччині номінальний ВВП на душу населення становив понад 41 тис. доларів США (а середній дохід у країні зазвичай близький до ВВП на душу населення), то в Німеччині «бідними» будуть уважатися громадяни, чий дохід становить менше ніж 24,5 тис. доларів на рік.

Індикатори сталого розвитку ЄС. Як відзначив у вступі до звіту Євростату щодо сталого розвитку ЄС 2015 р. віце-президент Єврокомісії, відповідальний за сталий розвиток ЄС, ви не можете керувати тим, чого ви не можете виміряти [7]. Отже, кількісна оцінка сталого розвитку ЄС є як важливим чинником для самого ЄС, так і яскравим прикладом для наслідування. Сьогодні ЄС аналізує свій прогрес у сталому розвитку за 10 основними напрямками і 100 індикаторами. Для кожного з напрямків визначено один головний індикатор, який, на думку експертів ЄС, найбільш повно відбиває стан справ за цим напрямком. Відповідні напрями та головні індикатори сталого розвитку ЄС є такими (першим іде напрям, за ним відповідний індикатор) [7]:

- соціально-економічний розвиток/реальний ВВП на душу населення;
- стале споживання та виробництво/ресурсозбереження (оцінює витрати ресурсів на одиницю виробленої продукції);
- соціальна захищеність/кількість населення, що зазнає ризику бідності;
- демографічні зміни/рівень зайнятості старшого покоління;
- громадське здоров'я/середня тривалість життя і тривалість життя в здоровому стані;
- зміни клімату й енергія/викиди парникових газів та енергоспоживання;
- сталий транспорт/енергоспоживання транспорту порівняно з рівнем ВВП;
- природний капітал/загальний індекс диких птахів;
- глобальне партнерство/офіційна підтримка розвитку бідних країн;
- гарне управління/(головний індикатор не визначено).

Ці напрями й індикатори виписані та кількісно проаналізовані у звіті Євростату 2015 р. як по Союзу загалом, так і по кожній країні-члену ЄС окремо [7]. У звіті наглядно представлена короткострокова (останні 5 років) і довгострокова (останні 15 років) динаміка відповідних показників у вигляді метеорологічних символів – від «ясне сонце», коли динаміка індикатора виражено позитивно, до «грозові хмари», коли динаміка виражено негативно. Наприклад, соціально-економічний розвиток і в короткостроковій, і в довгостроковій перспективі позначено як такий, що має позитивну динаміку. І пояснюється це тим,

що головний індикатор за цим напрямом – реальний ВВП на душу населення – зріс у ЄС з 2000 р. на 13% (попри економічну кризу 2008 р.). Так само позитивно оцінено стан громадського здоров'я в ЄС, що підтверджується зростанням середньої тривалості життя серед громадян ЄС із 2004 по 2013 р., відповідно, на 1,8 року в жінок і на 2,6 року в чоловіків. У 2013 р. середня тривалість життя в ЄС у жінок становила 83,3 року і в чоловіків 77,8 року.

Гарну позитивну динаміку, згідно з аналізом Євростату, показали такі напрями, як «демографічні зміни» та «зміни клімату й енергія». Натомість напрям «природний капітал», що відбиває стан дикої природи, оцінено як такий, що знаходиться в ЄС у загрозовому стані. Негативна динаміка, за оцінкою Євростату, виявлена й у довготривалому вимірі соціальної захищеності населення. За даними експертів, кількість населення, ураженого тією чи іншою формою бідності, перевищила в ЄС у 2012 р. 100 млн., тобто становила близько 20% населення Союзу [7].

Отже, статистичний аналіз динаміки сталого розвитку ЄС виявляє як успішні, так і проблемні сторони розвитку європейського співтовариства й дає змогу керівним органам ЄС і громадянському суспільству визначити пріоритети на майбутнє. І суворий кількісний аналіз процесу, безумовно, є вагомою перевагою країн ЄС на шляху до сталого розвитку.

Виклики для України. Україна перебуває в цей момент у складному становищі з огляду на всі три складники сталого розвитку: економічні показники розвитку країни не тільки суттєво відстають від рівня розвинених країн, а і є навіть значно нижчими за середньосвітові. Упродовж останніх років номінальний ВВП на душу населення в Україні становив 2–2,5 тис. доларів США на рік, тоді як середньосвітовий показник сьогодні сягає 10 тис. доларів США в рік на людину [9]. Екологічний стан в Україні, за оцінками неупереджених експертів, оцінюється як кризовий [10]. І, як наслідок, соціальний розвиток населення в країні аж ніяк не можна назвати задовільним.

Для аналізу поточних проблем країни, що гальмують її соціально-економічний розвиток і руйнують довкілля, можемо звернутися до Проекту Концепції сталого розвитку України, розробленої Національною академією наук України ще у 2012 р. [10]. Документ містить конкретний аналіз ключових проблем національної економіки та екологічних негараздів країни.

Зокрема, у документі відзначається таке:

– Україна посідає одне з перших місць у світі за рівнем споживання енергії, води й інших ресурсів на одиницю ВВП, обсяги промислових відходів на душу населення перевищують аналогічні показники багатьох країн світу;

– маючи обмежені природні ресурси, Україна вкрай неефективно та витратно споживає більшість із них, енергоємність ВВП України у 2,6 рази перевищує середньосвітову;

– сільськогосподарські угіддя займають 68,9% території країни, з них 78% припадає на рілля. Показник розораності території України в 5 разів перевищує середньосвітовий, однак ефективність використання земель є надзвичайно низькою;

– рівень водоемності національної економіки у 2,5 рази перевищує середньосвітовий рівень;

– на світових ринках за Україною закріплюється роль сировинного регіону, оскільки основу її товарного експорту становить продукція природоємних, екологічно шкідливих, низькотехнологічних галузей;

– в Україні через надзвичайно високий рівень зношеності основних виробничих засобів зростає загроза техногенних аварій зі значними негативними екологічними наслідками. Найбільше зношені основні засоби і галузях транспорту і зв'язку (83,9%), промисловості (61,8%), освіти (62,4%);

– в Україні триває практика прийняття економічних, соціальних, технологічних та екологічних рішень без необхідного поєднання їх у єдину комплексну систему на основі стратегії сталого розвитку.

Очевидно, у відповідь на виклики, що стоять перед нашим суспільством, у 2015 р. підписано Указ Президента «Про Стратегії сталого розвитку «Україна 2020». Безумовно, назва документа наголошує на його аналогії зі стратегією «Європа 2020» [11]. У документі прямо наголошується на тому, що стратегія «Україна 2020» має на меті наближення України до стандартів ЄС. Стратегія виділяє 4 основні вектори розвитку країни, 10 основних реформ і програм і 25 стратегічних індикаторів реалізації стратегії.

Зокрема, першочерговими визначені такі реформи і програми:

– реформа системи національної безпеки й оборони;

– оновлення влади та антикорупційна реформа;

– судова реформа;

– реформа правоохоронної системи;

– децентралізація й реформа державного управління;

– дерегуляція та розвиток підприємництва;

– реформа системи охорони здоров'я;

– податкова реформа;

– програма енергонезалежності;

– програма популяризації України у світі.

Очевидно, що повномасштабна реалізація запропонованої стратегії буде сприяти просуванню України по шляху сталого розвитку. Але, на жаль, під час порівняння стратегій «Європа 2020» і «Україна 2020» впадає в око один принципово важливий момент. Стратегія «Європа 2020» першим пріоритетом визначає «розумне економічне зростання» (smart growth), що базується на знаннях та інноваціях. І однією з основних цілей стратегії «Європа 2020» визначено доведення витрат на наукові дослідження до 3% ВВП країн ЄС. І вже за перші 3 роки

реалізації Стратегії цей показник зріс у ЄС з 1,85% до 2,01% ВВП [7]. Тобто європейська стратегія повною мірою передбачає економічне зростання на основі наукового прогресу й технологічного лідерства. Ці підходи повністю відсутні в стратегії «Україна 2020». Тобто залишається незрозумілим, за рахунок чого Україна має будувати конкурентну економіку та підняти ВВП до 16 тис. доларів США в рік на людину (як це визначено в стратегії) після подолання корупції, судової та податкової реформи. Очевидним є те, що треба визнати: подолання корупції на всіх рівнях, особливо у вищих ешелонах влади, наведення ладу із судочинством і податковою політикою – це вкрай необхідні, але недостатні умови для сталого розвитку країни. Адже нашій слабкій, ресурсовитратній економіці треба конкурувати з політико-економічними системами розвинених країн, де проблеми на кшталт корупції та неефективного оподаткування давно вирішені. Отже, ми маємо думати не тільки про це, а й про наступні кроки – розвиток наукоємних технологій, сучасних інформаційних сервісів, конкурентних за світовими мірками енерго- та ресурсоефективних виробництв. А для цього маємо стрімкими темпами розвивати (або спочатку відродити, а потім розвивати) науку й технології конкурентного рівня. Нам потрібні ефективні науковці та грамотні інженери-технологи хоча б для того, щоб стати ефективною країною – наслідувачем, спроможною впроваджувати вже розроблені в інших країнах ефективні технології світового рівня [12]. При наших нинішніх 0,6–0,8% ВВП на науку (при цьому дуже низького ВВП) країна просто не зможе бути конкурентною в сьогоdnішньому світі.

На жаль, стратегія «Україна 2020» надзвичайно мало уваги приділяє екологічному складнику сталого розвитку. Показово, що серед пріоритетних програм і стратегічних індикаторів реалізації Стратегії, наведених у документі, жодна програма і жоден індикатор (!) не пов'язані зі станом довкілля в країні. Безумовно, це йде в розріз зі Стратегією ЄС, що прямо наголошує на сталій/зеленій економіці як одному з трьох пріоритетів Євросоюзу до 2020 р. і де контроль якості довкілля включено до основних індикаторів, за якими Євростат аналізує ефективність виконання Стратегії.

У цій ситуації варто наголосити, що підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС може стати дієвим інструментом для просування України на шляху сталого розвитку й системного покращення стану довкілля в країні, оскільки Україна взяла на себе зобов'язання привести національне законодавство в усіх сферах і в галузі охорони довкілля зокрема у відповідність до нормативно-правової бази ЄС. Проте цей процес іде важко. За нещодавною оцінкою незалежних експертів громадського об'єднання «Український Центр європейської політики», за останні 4 роки Україна виконала тільки 13% узятих на себе на цей період зобов'язань щодо

імплементції норм ЄС у сфері охорони довкілля в національне законодавче поле [13]. І це при тому, що в цій галузі таки проводиться значна робота щодо наближення законодавства України до норм ЄС (дивіться, наприклад, аналіз [14; 15]). Слабкою втіхою є те, що в деяких інших секторах показники виконання зобов'язань України ще нижчі (транспорт – 7%, енергетика – 6%, громадське здоров'я – 0%). До речі, серед «євроінтеграційних лідерів» звіт називає такі напрями, як публічні закупівлі – 100%, технічні бар'єри в торгівлі – 87%, оподаткування – 67% (відсоток імплементованих правових норм ЄС у законодавство України від запланованих).

Головні висновки. Стратегія сталого розвитку «Європа 2020» є стратегічним документом ЄС, що визначив стратегію розвитку Союзу до 2020 р. на засадах розумного економічного зростання (smart growth) із пріоритетами низьковуглецевої, енерго- та ресурсозберігаючої, соціально орієнтованої економіки. Стратегія визначає чіткі цілі й кількісні індикатори їх досягнення. Зокрема, «розумне зростання» економіки ЄС передбачає збільшити інвестиції в науку до 3% ВВП Союзу. Стратегія «Європа 2020» визначає захист і збереження довкілля одним із пріоритетних напрямів і передбачає відстежування стану

довкілля як обов'язкового елемента успішної реалізації стратегії. Зокрема, виконання цілі «клімат/енергія 20/20/20» повною мірою поєднує як економічний, так й екологічний складники сталого розвитку. Й аналіз Євростату показує, що, найімовірніше, ця мета буде виконана в повному обсязі.

Стратегічний документ «Україна 2020» значною мірою націлений на виклики, що стоять перед країною на шляху євроінтеграції, та подолання труднощів складної соціально-економічної й екологічної ситуації в країні. Проте в документі неповною мірою визначені механізми досягнення успіху на шляху сталого розвитку. Також документ не визначає пріоритетних програм і стратегічних індикаторів екологічного складника сталого розвитку.

Дієвим механізмом просування України на шляху сталого розвитку в тому числі в галузі охорони та збереження/відновлення довкілля може бути повномасштабна імплементція Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема в частині дотримання Україною взятих на себе зобов'язань щодо приведення національного законодавства у відповідність до нормативно-правової бази ЄС. При цьому контроль з боку громадянського суспільства за процесом імплементції є важливим складником успіху.

Література

1. Brundtland G.H. Our common future – Call for action. Environmental Conservation 1987; 14: 291–294.
2. Cf O d D S. Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. 2015.
3. Sachs J D, The age of sustainable development. 2015: Columbia University Press.
4. Steffen W., Richardson K., Rockström J., Cornell S.E., Fetzer I., Bennett E.M., Biggs R., Carpenter S.R., De Vries W., et al. Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet. Science 2015; 347.
5. Mainstreaming sustainable development into EU policies: 2009 Review of the European Union Strategy for Sustainable Development. Brussels, 24.7.2009. COM (2009) 400 final.
6. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels, 3.3.2010. COM (2010) 2020.
7. Sustainable development in the European Union. 2015 monitoring report of the EU Sustainable Development Strategy. Eurostat. 2015.
8. Sustainable development in the European Union. Monitoring report on progress towards the SDGS in an EU context. Eurostat. 2017.
9. World Economic Outlook Database, April 2016. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2016/01/weodata/index.aspx>.
10. Концепція переходу України до сталого розвитку. Проект. 2012 р. URL: http://old.mon.gov.ua/images/files/gromad_obg/2012/konceptcia.doc.
11. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015.
12. Якименко І.Л. Стратегія сталого розвитку: європейський вимір. Київ: НУХТ, 2017.
13. Україна та Угода про асоціацію: моніторинг виконання 2014–2018 / ГО «Український центр європейської політики». Київ, 2018.
14. Шаповалов Є.Б., Салавор О.М., Якименко І.Л. Порівняльний аналіз законодавства ЄС та України в галузі охорони атмосферного повітря. Екологічні науки. С. 192–197.
15. Салавор О.М., Шаповалов Є.Б., Якименко І.Л. Порівняний аналіз нормативної бази ЄС та України щодо захисту водних ресурсів. Екологічні науки (стаття в друці).